

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ БЮРОКРАТИЧНОГО АПАРАТУ У СТАРОДАВНЬОМУ КИТАЇ

У статті розглядаються особливості формування бюрократичного апарату в Стародавньому Китаї, починаючи з часів появи держави Шан-Інь на початку II тис. до н. е. і закінчуючи 220 р. н. е., коли імперія Хань розпалася на три незалежні держави. Висвітлюються основні питання державного управління в Стародавньому Китаї як на центральному, так і на регіональному та місцевому рівнях.

Ключові слова: бюрократичний апарат; ван; державне управління.

Утвенко В. В. Особенности формирования бюрократического аппарата в Древнем Китае.

В статье рассматриваются особенности формирования бюрократического аппарата в Древнем Китае, начиная с появления государства Шан-Инь в начале II тыс. до н. э. и заканчивая 220 г. н. э., когда империя Хань распалась на три независимых государства. Освещаются основные вопросы государственного управления в Древнем Китае, как на центральном, так и на региональном и местном уровнях.

Ключевые слова: бюрократический аппарат; ванн; государственное управление.

Utvenko V. V. Features of forming of bureaucratic vehicle are in Ancient China.

In this publication the features of forming of bureaucratic vehicle are examined in Ancient China, beginning from times of appearance of the state of Shan-in at the beginning of II thousand B.C. and concluding in 220 year, when the empire of Khan disintegrated on three independent states. The basic questions of state administration light up in Ancient China both on central and on regional and local levels.

Keywords: bureaucratic vehicle; van; state administration.

Історія державного управління, особливо в добу Стародавнього Сходу, коли виник цей інститут, а також було закладено фундамент державної служби в сучасному розумінні цього слова, і до сьогоднішнього часу є недостатньо вивченою. Це саме стосується і Стародавнього Китаю, де в басейні річки Хуанхе, а пізніше й Янцзи у II–I тис. до н. е. сформувалася давньокитайська цивілізація з її релігійно-філософськими вченнями (конфуціанство, легізм, даосизм), які значною мірою були присвячені інституту державної служби. У цій країні вперше в світі з'явився поділ державних службовців на ранги, система їхньої атестації шляхом складання державних іспитів.

Питання формування системи державного управління та бюрократичного апарату в Стародавньому Китаї – одній з колисок світової цивілізації, що виникла в басейні річки Хуанхе на початку II тис. до н. е., а пізніше поширила свій вплив на величезну територію, включаючи басейн річки Янцзи, і досі є недостатньо вивченим, хоча розглядалося в працях багатьох вітчизняних та зарубіжних сходознавців, а також дослідників всесвітньої історії та державного управління, зокрема А. Н. Бадака, К. В. Васильєва, О. П. Крижанівського, В. В. Малявина, Ч. П. Фіцджеральда, Є. С. Чернонога тощо [1; 2; 7; 8; 11; 12].

На сьогоднішній день відсутнє комплексне вивчення зазначеної проблеми, до того ж процес формування системи державного управління та бюрократичного апарату в Стародавньому Китаї не був предметом спеціального дослідження, хоча достатньо висвітлений по окремо взятих періодах (особливо в добу імперій Цинь та Хань).

Тому *метою цієї публікації* є комплексне вивчення процесу еволюції формування бюрократичного апарату в Стародавньому Китаї, починаючи з часів виникнення цієї держави в епоху Шан-Інь і завершуючи розпадом імперії Східна Хань у 220 р. н. е.

Перші паростки державного управління та елементи державної служби виникли в Стародавньому Китаї ще в період зародження першої держави – Шан-Інь (XVIII–XII ст. до н. е.). На базі племінного вождівства поступово формується спадкова царська влада (ванів), якому підпорядковувалися правителі земель (царі земель), що спочатку формувалися з місцевих племінних вождів, а згодом їхнє місце посіли царські сини та родичі. До управління землями часто залучалися воєначальники. У зв'язку з тим, що царська влада була сакральною, до державного управління залучалися жерці [1, с. 359].

У державі Шан-Інь місцеві правителі мали необмежені права у їхніх володіннях, до того ж верховний правитель дарував їм частину власних адміністративних повноважень за умов визнання верховенства центральної влади, сплати їй помірних податків, надання їй свого війська і демонстрації васальної залежності від імператора шляхом регулярних появ при імператорському дворі з подарунками [12, с. 49].

Однак в епоху Шан-Інь централізованого державного апарату фактично не існувало, а держава становила собою союз китайських племен. Влада вана обмежувалася радою знаті та народними зборами [7, с. 469; 4, с. 251].

У XII ст. до н. е. державу Шан-Інь завоювали племена Чжоу. Упродовж XII–VIII ст. до н. е. на території Китаю існувала держава Західне Чжоу, а у VIII–VII ст. до н. е. – Східне. У цей час формуються 5 найвищих титулів знаті – гун, хоу, бо, цзь, нань, які мали 5 рівнів земельних володінь за службу – 4 зовнішніх та 1 внутрішній. Зовнішніми володіннями керували князі, внутрішніми – сановники. Місцева адміністрація та знать приносила царю подарунки золотом, коштовним камінням, шовком, ремісничими виробами, хутром тощо [1, с. 370-371].

Завоювавши державу Шан-Інь, чжоусці поступово створили досить розгалужений чиновницький апарат. Перші правителі Західного Чжоу роздали 200 наділів своїм родичам та сусіднім племенам, а також залучили до державної служби частину інців та знать сусідніх племен. Родичі вана та аристократичні роди інців посіли найвищі посади, діставши титул *чжухоу* (*гун і хоу*). Вони роздавали землі за службу нижчій ланці державних службовців – *дайфу*. Найнижча ланка чжоуської аристократії отримала назву *ші*. Ці звання, посади та ранги були спадковими: старший син успадковував батькове становище, звання і ранг, решта синів отримували ранг на один щабель нижче. Крім названих посадовців, були також чиновники (придворні, які прирівнювалися до чжухоу та дафу, але не були настільки незалежними, та місцеві – підлеглі чжухоу).

Придворні чиновники (сановники) отримували від вана різноманітні доручення на управління різними сферами господарства та суспільного життя. Поступово посади цих чиновників стали спадковими. Армією чжоусців безпосередньо керував головний воєначальник (*тайбао*) [2, с. 122–123; 12, с. 50].

У період розквіту Західного Чжоу (X–IX ст. до н. е.) поступово формується ієрархічна побудова влади, коли одні чиновники підпорядковувалися іншим. Сановники (*шаньку*), що перебували при вані, очолювали адміністрацію, військо. На землях вана діяли так звані «наглядачі земель», що мали місцеві відомства та слідкували за розвитком господарства правителя. У цей період при дворі вана створюється канцелярія на чолі з начальником. Окреме відомство займалося збиранням податків. Найнижчою ланкою адміністративно-територіального поділу Китаю, що об'єднувала по 5 та 10 сіл, керували спеціальні чиновники, призначені ваном [2, с. 133–139].

Поступово посилюється феодална роздрібненість держави Чжоу, і в VIII–VI ст. до н. е. вона розпалася на декілька фактично незалежних і ворогуючих держав (Баян, Вей, Лу, Сун, Хань, Ці, Цинь, Чжао, Чу, Янь та ін.), хоча формально єдина держава існувала і пізніше [11, с. 55–57].

Упродовж V–III ст. до н. е. в результаті війн кількість держав зменшилася до семи (Вей, Хань, Ці, Цинь, Чжао, Чу, Янь), які поглинули дрібніші країни і продовжували воювати між собою, аж поки у 221 р. до н. е. не було об'єднано країну під керівництвом Цинь-Шихуанді [12, с. 51].

У IV ст. до н. е. у більшості царствах, на які розпався Стародавній Китай, проводяться реформи, завдяки яким багатий простолюд здобув доступ до влади. При дворах правителів провідна роль в управлінні державою належала професійним адміністраторам, які отримували жалування за державну службу. В багатьох царствах були утворені адміністративні округи, куди з боку правителів призначалися довірені чиновники. Поступово в Китаї формується бюрократичний адміністративний апарат [8, с. 73].

Упродовж V–IV ст. до н. е. в Стародавньому Китаї виникають основні релігійно-філософські течії, чільне місце у вченнях яких посідало державне управління та державна служба. Вагоме місце серед них належало конфуціанству та легізму.

Так, у V ст. до н. е. Конфуцій (Кун Фу-цзи, 551–479 рр. до н. е.) сформулював філософсько-етичну систему конфуціанство, яке упродовж кількох наступних тисячоліть стало офіційною імперською ідеологією та заклало підвалини побудови системи державного управління та державної служби у Стародавньому Китаї. Після смерті Конфуція це вчення розвинули його учні. Представники конфуціанства вважали імператора батьком для всіх підданих, який мав дбати про народ, спиратися на звичаєве право та призначати на посади державних службовців (від писарів до

губернаторів провінцій та міністрів) найкращих претендентів, визначених за конкурсом серед претендентів високого походження, що володіють шістьма видами мистецтв (знання придворних ритуалів; розуміння музики; стрільба з лука; керування колісницею; уміння читати, каліграфічно писати та складати вірші; знання математики). Учень Конфуція Мен-Цзи (372–289 рр. до н. е.) сформулював 12 принципів успішного державного управління: підкорення людей не силою, а добродійністю; недопущення розпусти; повага до мудрих; зниження мит, податків та зборів; невідволікання народу від справ його; завоювання сердець підданих; любов до народу; повага до поважних; збереження доброї природи людини; спонукання народу до добра; пошук втраченого свідомістю; справедливість. Загалом конфуціанці обстоювали вчення про гуманне правління та право спадкових аристократичних родів на політичне панування [12, с. 52-53; 4, с. 261].

Засновником легізму (школи законників) вважається державний службовець найвищого рангу царства Цинь Шан Ян (390–338 рр. до н. е.). В основу державного управління, на його думку, мали бути покладені жорстка централізація державної влади, здійснюваної чиновниками; верховенство закону; дотримання норм права; жорстокість покарань; проведення активної економічної політики [12, с. 54].

Згідно з реформами чиновника Шан Яна, які були проведені у царстві Цинь у IV ст. до н.е., ліквідовано систему спадкових рангів, їх місце заступили ранги знатності, які цар надавав за заслуги перед державою (за доноси та воєнні перемоги). Ранги знатності можна було купити. Державу поділили за територіальним принципом. Спочатку було утворено 31 повіт (*сян*), пізніше їх кількість зросла до 41. У складі повітів існували більш дрібні адміністративно-територіальні одиниці на чолі зі спеціальними чиновниками. Найдрібніші адміністративні одиниці, які представляла найнижча ланка державних службовців, охоплювали 5–10 родин. Спадкову знать на державній службі в царстві Цинь замінили на військову та торговельно-лихварську [7, с. 479, 434–435].

Легістська ідеологія, крім побудови тоталітарної держави на основі сліпого виконання законів, кругової поруки, доносів, тотального шпигунства за населенням, обстоювала інтереси державних службовців в умовах політичного всевладдя родової аристократії. Проголосивши примат закону над морально-етичними нормами, вони охорону законності поклали на чиновників, яких рекомендували вербувати не обов'язково з професіоналів, але щоб державні службовці були сліпо віддані законам. Самі чиновники часто першими порушували законодавство країни.

Легістську політику побудови держави продовжив перший імператор Китаю Цинь-Шихуанді. Створивши величезну *Імперію Цинь* шляхом широкомасштабних завоювань, імператор Цинь Шихуанді (221–207 рр. до н. е.) поділив імперію на 36 областей (округів), пізніше на завойованих територіях додали ще 4 області. На чолі кожної області були цивільні та військові адміністратори, що призначалися з центру.

У своїй діяльності усі чиновники керувалися єдиними законами. Для контролю за діяльністю державних службовців діяли спеціальні інспектори (*цзяньюйші*), яких розсилали по всій імперії, та безпосередньо вони підпорядковувалися імператорові. До столиці імперії Сяньян було переселено 120 тис. аристократичних сімей. Критерії знатності визначалися багатством та військовими заслугами, а не аристократичним походженням [7, с. 493–494, 500].

Згідно із записками Сима Цяня адміністративний апарат в імперії Цинь очолював перший радник царя. Йому допомагали великі сановники при дворі. На чолі областей стояли начальник (*шоу*), воєвода (*вей*) та інспектор (*цзянь*). Крім начальників областей, великий вплив у них мали воєначальники, які безпосередньо залежали від імператорської влади. При дворі імператора існувала імператорська канцелярія, в якій, крім писарів, працювали також спеціальні чиновники-літописці [9, с. 379].

Кожна із 36 (пізніше 40) областей складалася з повітів, які поділялися на райони, що об'єднували по кілька громад. На чолі округів стояли начальники, які призначалися безпосередньо імператором. При начальниках областей діяли спеціальні відомства, куди входили чиновники, підпорядковані центральним відомствам. Начальник області призначав начальників повітів та їхніх заступників, які формували власну адміністрацію. Найнижчу ланку адміністративно-територіальної системи Китаю в добу Цинь-Шихуанді очолювали виборні старійшини (органи місцевого самоврядування), однак і вони були включені до систем державного управління та державної служби.

При імператорі були 2 радники, які відповідали за втілення в життя політики Цинь-Шихуанді. Радникам підпорядковувалися центральні відомства – військове, яке очолював головнокомандувач імператорської армії, фінансове, судове, відомство з обслуговування потреб

імператора та його родини та ін. Начальникам центральних відомств підпорядковувалися начальники окружних відомств. Особливу роль відіграло відомство, що керувало державним архівом і службовці якого проводили інспекцію в округах. Це давало можливість імператорові контролювати регіони [6, с. 388].

Давньокитайський історик Сима Цянь згадував також тюремних чиновників. Державні службовці, особливо при дворі, отримували фіксоване жалування. Перші радники та великі сановники не приймали самостійні рішення, а отримували готові накази і діяли за вказівкою імператора. При імператорському дворі також перебувало близько 70 вчених мужів (*боши*), що займали лише державні посади, але не використовувалися на державній службі, та царські цензори. Крім того, існував апарат судових чиновників, служба охорони імператорського палацу на чолі з начальником [6, с. 380; 10, с. 611, 613].

В імперії було організоване тотальне поліцейське стеження, запроваджено кругову поруку, заохочувалися доноси. Державних службовців за найменшу провину Цинь Шихуанді відправляв рядовими в прикордонне військо [7, с. 496].

Засновник імперії Хань *Лю бан* (імператор Гао Цзу) частково зберіг державний устрій Цинської держави, але 7 великих воєначальників отримали титул вана, а найближчі соратники імператора – спадкові земельні володіння і титул *хоу*, що призвело до певної децентралізації державного апарату. Тобто централізований державний апарат розповсюдив свою владу лише на частину території імперії, на другій її частині (майже половина території імперії) були власні органи влади на чолі з ванами, які призначали та звільняли державних службовців (за винятком головного міністра), що у майбутньому призвело до посилення сепаратистських тенденцій.

Придушивши заколот ванів 154 р. до н. е., центральна влада позбавила ванів права призначати у своїх царствах чиновників та мати регулярне військо [6, с. 392].

Найвища ланка чиновницького апарату, в тому числі військова знать, отримувала податкові надходження з жалуваних територій, які були частиною областей чи повітів та керувалася державними чиновниками. Члени імператорської родини мали окремі землі (поза областями), призначали власних чиновників, однак їхня діяльність контролювалася імператором.

Загалом територія, що була підконтрольною Лю бану, поділялася на області (*цзюнь*) та повіті (*сянь*), що, в свою чергу, ділилися на дрібніші одиниці (*сян*), що іноді об'єднували до 100 сіл. До управління повітом, сяном, крім призначених чиновників, залучалися виборні від народу віком старші 50 років. Купцям та лихварям заборонялося займати державні посади [1, с. 611–612].

З метою боротьби з регіональним сепаратизмом імператор У-ді (140–87 рр. до н. е.) поділив спадкові володіння ванів між усіма їхніми синами, тим самим позбавивши їх реальної влади, а також поновив інститут інспекторів, що існував за Цинь-Шихуанді та здійснював безпосередній контроль за окружними чиновниками. З метою ефективної організації заміщення посад державних службовців уряд зобов'язав начальників округів систематично рекомендувати кандидатів на вакантні посади з числа найздібніших молодих людей. Також обмежувалися повноваження першого радника, а імператорська канцелярія, відновлена за У-ді, дозволила імператорові особисто контролювати діяльність державних службовців різного рівня, тим самим відновивши централізоване управління країною. У-ді створив при дворі центральний орган влади – секретаріат імператора, а також столичну Академію для підготовки майбутніх державних службовців [8, с. 76].

Імператор У-Ді при побудові системи державного управління поєднав конфуціанство з легізмом, започаткував оригінальну систему добору кадрів до адміністративного апарату, яка полягала в тому, що претендент на посаду державного службовця мав заручитися рекомендаціями місцевого начальства та скласти конкурсний іспит. Щоб ця система добору кадрів не перетворилася на профанацію, У-Ді наказав карати тих чиновників, чії підопічні не здадуть конкурсні іспити. Для отримання підвищення по службі державні службовці мали скласти черговий іспит. Система конкурсних іспитів відкрила доступ до державного апарату здібним вихідцям із низів. Проте в наступні роки чиновники влаштовували на державну службу своїх дітей. Поступово виникають чиновницькі клани, які упродовж тисячоліття відігравали важливу роль в історії Китайської держави [7, с. 502; 3, с. 234].

За імператора У-ді величезна держава поділялася на 13 округів, що включали області. На початку I ст. до н. е. держава налічувала 83 області, якими керував величезний апарат державних службовців, що був побудований на складній ієрархічній системі.

Начальники областей та повітів призначалися безпосередньо центральним урядом. У цей час чисельність державних службовців у Стародавньому Китаї доходила 130 тис. осіб [1, с. 634].

У наступні століття в імперії Хань остаточно оформилася система рангів державних службовців, яких існувало 20. Державні службовці 19 та 20 рангів отримували в управління певну кількість дворів, з яких вони збирали податки на власне утримання.

Державні службовці 9 та вищих рангів звільнялися від виконання державних повинностей та мали інші привілеї. Підвищення по службі надавалося імператором або чиновниками вищого рангу за заслуги перед країною, втім його можна було й купити [6, с. 393, 397].

Отже, для побудови державної влади Стародавнього Китаю упродовж більшості епох (за винятком імперії Цинь та Хань (починаючи з імператора У-ді (140–87 рр. до н. е.) була характерна слабка централізація, наявність напіввасальних князівств та окремих держав, на які в період Східного Чжоу розпався Китай. Місцева адміністрація мала широкі повноваження за умов визнання влади вана.

Проте за правління імператора Цинь-Шихуанді централізація влади досягла таких меж, що по суті перевершила усі існуючі централізовані держави Стародавнього Сходу та мала форму тоталітаризму. У значно пом'якшеному вигляді централізована держава проіснувала в останні століття імперії Хань.

Починаючи з держави Західне Чжоу, в Стародавньому Китаї сформувався ієрархічний поділ суспільства на п'ять станів, представники чотирьох з яких, крім основної маси простолюдинів, могли обіймати від найвищих до найнижчих державних посад. Це значною мірою вплинуло на формування системи рангів державних службовців, що остаточно сформувалися в епоху Хань (у цей час існувало 20 рангів державних службовців).

У Стародавньому Китаї уперше сформувалися релігійно-філософські течії (конфуціанство, даосизм, легізм), чільне місце у вченнях яких посідало державне управління та державна служба. Найвпливовішим серед них стало конфуціанство, що особливо розвинулося в Середні віки та приділяло моральним якостям державних службовців та побудові адміністративної ієрархії чи не найбільшої уваги.

Нарешті, у Стародавньому Китаї уперше було запроваджено державні іспити, склавши які чиновники могли просуватися по службовій кар'єрі. Крім того, була сформована система підготовки та перепідготовки державних службовців, з метою чого була створена спеціальна Академія. А розвинена ієрогліфічна писемність, створена стародавніми китайцями, лише сприяла подальшому розвитку системи державного управління та державної служби.

Перспективи подальших досліджень. Процес формування бюрократичного апарату в Стародавньому Китаї й на сьогоднішній день залишається недостатньо вивченим. Тому у перспективі потребують глибшого дослідження регіональний та місцевий рівні державного управління, а розвиток галузевого управління в Стародавньому Китаї.

Список використаних джерел:

1. Бадак А. Н. История Древнего мира. Древний Восток. Индия, Китай, страны Юго-Восточной Азии / А. Н. Бадак, И. Е. Войнич, Н. М. Волчек и др. – Мн. : Харвест, 1999. – 848 с.
2. Васильев К. В. Истоки китайской цивилизации / К. В. Васильев. – М. : Изд. фирма «Вост. лит.» РАН, 1998. – 319 с.
3. Вигасин А. А. История Древнего Востока / А. А. Вигасин. – М. : Дрофа, 2002. – 307 с.
4. Древние цивилизации / [под общ. ред. Г. М. Бонгард-Левина]. – М. : Мысль, 1989. – 479 с.
5. История Древнего Востока: Тексты и документы : Учеб. пособие для студ. вузов, обучающихся по спец. «История» направления «История» / [Василий Иванович Кузицин (ред.)]. – М.: Высш. шк., 2002. – 719 с.
6. История Древнего Востока : Учеб. для студ. вузов, обучающихся по спец. И 90 «История» / А. А. Вигасин, М. А. Дандамаев, М. В. Крюков и др.; под ред. В. И. Кузицина. – [3-е изд., перераб. и доп.] – М. : Высш. шк., 2003. – 462 с.
7. Крижанівський О. П. Історія Стародавнього Сходу: підруч. для студ. іст. спец. вищ. навч. закл. / О. П. Крижанівський. – [4 вид., стереот.] – К. : Либідь, 2009. – 592 с.
8. Малявин В. В. Китайская цивилизация / В. В. Малявин. – М. : Дизайн. Информация. Картография, Астрель, АСТ, 2001. – 632 с.
9. Сыма Цянь. Исторические записки : Хрестоматия по истории Древнего Востока / Сыма Цянь. – М. : Изд. фирма «Вост. лит.» РАН, 1997. – С. 370–398.
10. Сыма Цянь. История Древнего Востока. Тексты и документы : Учеб. пособие / Сыма Цянь, Ши Цзы [под ред. В. И. Кузицина]. – М.: Высш. шк., 2002. – С. 606–614.

11. Фицджеральд Ч. П. История Китая / Ч. П. Фицджеральд [пер. с англ. Л. А. Калашниковой]. – М. : ЗАО Центр полиграф, 2005. – 460 с.
12. Черноног Є. С. Державна служба: історія, теорія і практика : Навч. посіб. / Є. С. Черноног. – К. : Знання, 2008. – 458 с.

** Утвенко Володимир Валерійович – кандидат історичних наук, в. о. завідувача кафедри організації самоврядування Міжрегіональної Академії управління персоналом.*